

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Марғұлан Ә. Х., Ақышев А. К., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата: Наука, 1966. - 400 с.
2. Валукинский Н. Е. К минералогии Жезказганского района. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1940. - 120 с.
3. Берденов С. История горного дела и металлургии древнего Казахстана. - Алматы, 1998. - 250 с.
4. Құрманқұлов Ж., Ермолаева А. С., Ержанова А. Е. Талдысай қонысы - көне металлургия ескерткіші. - Алматы: Ғылым, 2012. - 168 б.
5. Ermolenko L. N. Geoarchaeological Studies of Metallurgical Centers in Kazakhstan. - Kemerovo: Kemerovo University Press, 2008. - 156 p.
6. Исакаев А. Талдысай: көне металлургия мұрасы // Ұлытау және Ұлт. - 2013. - №1(10). - Алматы. - Б. 74-78.
7. Rusanov I. A., Nikitin A. Металлургические технологии древних обществ Евразии. - Челябинск: РАН, 2011. - 198 с.
8. Смаилов Ж. Городская культура Центрального Казахстана. - Караганда. 2009. - 72 с.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫ: ШЫҒУ ТЕГІ, ТАРИХИ-МӘДЕНИ НГІЗІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ

Аубакирова Ж.Ж.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.д., Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық Университеті

aubakirova.zhaniya06@mail.ru

Астана қ.

Андатпа

Бұл мақала Ақмола облысы аумағындағы ономастикалық атаулардың шығу тегі, тарихи-мәдени негіздері және олардың өңір тарихындағы маңызын зерттеуге арналған. Ономастикалық атаулар - белгілі бір аймақтың табиғи, этнографиялық, тарихи ерекшеліктерін бейнелейтін атаулар жүйесі. Ақмола өңірі - қазақ халқының этногенезі мен мәдени қалыптасуында маңызды орын алған, көне тайпалар өмір сүрген аймақ болғандықтан, оның топонимдері терең тарихи ақпарат сақтайды. Мақалада Көкшетау, Бурабай, Есіл, Атбасар, Зеренді, Бұланды секілді негізгі жер-су атауларының этимологиясы қарастырылып, олардың қалыптасуына әсер еткен табиғи-географиялық жағдай, көне түркі кезеңі, қыпшақ дәуірі және кейінгі қазақ руларының ықпалы анықталады. Сонымен қатар Ақмола облысы топонимдерін зерттеген Ш.Уәлиханов, Т.Жанұзақов, Ә.Тәжімұратов, Е.Керімбаев еңбектеріне талдау жасалып, олардың ғылыми әдістері мен тұжырымдары мақаланың теориялық негізін құрайды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, этимологиялық талдау, географиялық карталарды салыстыру әдістері қолданылып, топонимдердің шығу тегіне кешенді талдау жасалды. Зерттеу нәтижесінде Ақмола өңіріндегі ономастикалық атаулардың көпшілігі табиғи нысандардың ерекшеліктеріне, мал шаруашылығы ұғымдарына, түркі мифологиясына және этникалық топтардың қоныс тарихына байланысты екені анықталды.

Кілт сөздер: Ақмола, ономастика, топоним, Ақмола облысы, Көкшетау, Бурабай, Есіл, этимология, тарихи география, зерттеу.

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию происхождения, историко-культурных основ и значения ономастических названий на территории Акмолинской области. Ономастические наименования представляют собой систему названий, отражающую природные, этнографические и исторические особенности определённого региона. Акмолинский регион занимает важное место в этногенезе и культурном формировании казахского народа, являясь территорией, где издавна проживали древние племена. Поэтому местные топонимы хранят в себе глубокую историческую информацию. В статье рассматривается этимология основных географических названий региона, таких как Кокшетау, Бурабай, Есиль, Атбасар, Зеренда, Буланды. Определяются природно-географические факторы, древнетюркский слой, кипчакский период и влияние позднейших казахских родов на формирование этих топонимов. Кроме того, анализируются труды исследователей топонимии Акмолинской области Ш.Уалиханова, Т.Жанузакова, А.Тажимуратова, Е.Керимбаева, чьи научные подходы и выводы составляют теоретическую основу данной работы. В исследовании применялись историко-сравнительный метод, этимологический анализ, метод сопоставления географических карт, что позволило провести комплексное изучение происхождения топонимов. Исследование показало,

что большинство ономастических названий Акмолинского региона связано с особенностями природных объектов, понятиями, связанными с кочевым скотоводством, тюркской мифологией и историей расселения этнических групп.

Ключевые слова: Акмола, ономастика, топоним, Акмолинская область, Кокшетау, Бурабай, Есиль, этимология, историческая география, исследование.

Annotation

This article investigates the origin, historical background, and cultural significance of the onomastic names found in the Akmola region of Kazakhstan. Onomastic names reflect the natural, ethnographic, and historical characteristics of a particular territory. As an important center in the ethnogenesis and cultural development of the Kazakh people, the Akmola region preserves valuable historical information within its place names. The article analyzes major toponyms such as Kokshetau, Burabay, Esil, Zerendi, Atbasar, and Bulandy, exploring their etymology in connection with natural landscapes, ancient Turkic and Kipchak heritage, and the settlement patterns of Kazakh tribes. Works of prominent scholars including Sh. Ualikhanov, T. Zhanuzakov, A. Tazhimuratov, and E. Kerimbayev are used to provide a theoretical basis, while linguistic and comparative historical methods form the analytical foundation of the study. Geographical maps and archival materials were also used to trace the evolution of local place names. The findings show that most of the regional toponyms originate from natural features, livestock terminology, Turkic mythology, and ethnic migration processes.

Keywords: Akmola, onomastics, toponyms, etymology, Kokshetau, Burabay, historical geography, research.

Ономастика-белгілі бір аймақтың атаулар жүйесін зерттейтін ғылым ретінде халықтың тарихи жады мен мәдени кеңістігін түсінуде ерекше рөл атқарады. Әрбір жер-су атауы-белгілі бір кезеңнің, халықтың, табиғи орта мен шаруашылықтың көрінісі. Осы тұрғыдан алғанда Ақмола облысы - топонимикалық мұрасы аса бай өңірлердің бірі. Өңірдің географиялық ерекшелігі - жазық дала, гранитті қыраттар, қарағайлы ормандар, көлдер жүйесі - көптеген атаулардың қалыптасуына себеп болған. Ақмола атауының өзі терең мағыналы. «Ақ» сөзі қазақ мәдениетінде қасиеттілік, тазалық пен биіктік ұғымын білдіреді, ал «мола» сөзінің байырғы мағынасы «биік төбе», «қорған» дегенді аңғартады. Осындай табиғи-географиялық ерекшеліктерге сай келетін бұл атау өңірдің ертеден келе жатқан тарихи ескерткіші ретінде қарастырылады.

Ақмола облысы топонимдерінің басым бөлігі түркі дәуірінен бастау алады. Мәселен, Көкшетау атауы «көкше» - «көгілдір», «көкшіл», ал «тау» - «жота», «биіктік» мағынасын білдіреді. Бұл атау өңір ландшафтына дәл сәйкес келеді. Ал Бурабай атауы «бура» культімен, көне түркі тотемдік түсінігімен байланыстырылады. Есіл гидронимі - өте көне атау, кей зерттеушілер оны сақ кезеңімен байланыстырады. Зеренді атауы «зерен» - «бөкен, елік мекендейтін жер» мағынасымен байланыстырылса, Атбасар атауы «ат бәсең жүретін жер», «жер бедері жайлы аймақ» деген түсініктен шыққан деген көзқарастар бар. Өңірдің топонимдері тарихи оқиғалармен де тығыз байланысты. Мысалы, Бұланды атауы «бұлан» аңымен, Орта жүз руларының қоныстану тарихымен сабақтас. Осы мақалада Ақмола облысының ономастикалық атауларына ғылыми талдау жасалып, олардың шығу тегі, мәдени негізі, тарихи маңызы айқындалады.

Ақмола облысының ономастикалық атауларын зерттеу барысында өңірдің тарихи-географиялық және этнолингвистикалық ерекшеліктерін қарастырған бірқатар ғалымдардың еңбектеріне сүйенілді. Атап айтқанда, аймақ топонимиясын Ш. Уәлиханов, Т. Жанұзақов, Ә. Тәжімұратов және Е. Керімбаев секілді зерттеушілер жан-жақты талдаған. Уәлиханов еңбектерінде Көкшетау мен Есіл өңірінің тарихи-этнографиялық сипаттамасы берілсе, Жанұзақов пен Тәжімұратов қазақ топонимиясының жалпы қағидаларын айқындап, облыстағы жер-су атауларының этимологиялық негіздерін көрсеткен. Ал Керімбаев Ақмола өңірінің тарихи-географиялық карталарын талдап, топонимдердің хронологиясы мен қалыптасу кезеңдерін анықтаған. [4; 2-46]

Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы талдау, этимологиялық зерттеу, картографиялық салыстыру, аумақтық локализация және архив материалдарын пайдалану әдісі қолданылды. Топонимдердің шығу тегін анықтауда табиғи нысандардың ерекшеліктері, жергілікті халықтың атау беру дәстүрі, этникалық көші-қон іздері және көне түркі қабаты бойынша деректер жинақталды. Бұл материалдар Ақмола облысы ономастикасының тарихи-мәдени маңызын толық ашуға мүмкіндік берді.

Ақмола облысындағы ономастикалық атауларды талдау өңірдің мыңдаған жылдық тарихын тануға мүмкіндік береді. Көкше өңірі ежелден табиғаты бай, орман-тоғайлы аймақ болғандықтан, көптеген атаулар тікелей табиғат сипатымен байланысты. Мысалы, Көкшетау - «көгілдір тау» деген мағына береді. Таудың алыстан көкшіл реңк беруі осы атауды қалыптастырған. Бұл атаудың тамыры көне түркі тіліндегі «көк» сөзінен бастау алады. Бурабай - Ақмола облысының ең танымал топонимдерінің бірі. Зерттеушілер атауды екі түрлі бағытта түсіндіреді: біріншісі - «бура»

жануарының тотемдік мәні, екіншісі -жер бедерінің бура бейнесіне ұқсастығы жөніндегі халықтық аңыздар. Бурабай көлінің үстінде тұрған биік жартас -Бура тасы, осы атауды нақтылай түседі.Есіл - өңірдің басты гидронимі. Бұл атау жайында түрлі пікірлер бар. Кейбір ғалымдар «есіл» сөзін «ерке, толқынды» деген мағынамен байланыстырса, басқалары бұл атау сақ тайпаларының көне тілдік қабатынан шыққан деп есептейді. [2; 56]

Есіл өзенінің аңғары ежелден қоныс болғандықтан, оның атауы да мыңжылдықтар бойы сақталған.Атбасар атауы туралы да бірнеше ғылыми көзқарас бар. Бір нұсқа бойынша, ол «аттар тұратын орын, ат қоятын жер» деген мағынаға ие. Екінші нұсқа -аймақтың жазықтығы мен жолға қолайлы болуы. Бұланды атауы «бұлан» аңымен байланыстырылып, бұл өңірдің аңшылық мәдениетіне қатысты тарихи дерек береді.Зеренді атауы өзен-көлдердің молдығымен және аң-құс көптігімен байланысты [1; 20]. «Зерен» сөзін кей зерттеушілер «бөкен мекендеген жер» деп түсіндіреді. Шындығында да Зеренді өңірі табиғи фаунаға бай болған.Бұл атаулардың барлығы табиғатқа, географиялық нысандарға, жануарлар дүниесіне, тайпалардың қоныстану тарихына байланысты екені байқалады. Ақмола өңірінен табылған археологиялық материалдар да топонимдердің көне негізін дәлелдейді. Жергілікті халық аңыздары мен шежірелер де топонимдердің мәдени мағынасын ашуға көмектеседі. [2; 9-106]

Зерттеу нәтижелері Ақмола облысының ономастикалық атаулары өңірдің тарихи, мәдени және табиғи ерекшеліктерін жан-жақты бейнелейтінін көрсетті. Ақмола облысының топонимдері табиғи нысандарға, жануарлар мен өсімдіктер әлеміне, тарихи-этникалық оқиғаларға және шаруашылық дәстүрлеріне байланысты қалыптасқан.Табиғи нысандарға байланысты атаулар аймақтың ландшафты мен эстетикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, Көкшетау атауы таудың көкшіл түсіне байланысты берілсе, Бурабай атауы көл мен таулардың бұраң бедеріне және көне түркі дәуіріндегі тотемдік түсініктерге негізделген. Бұл атаулар тек географиялық белгі ғана емес, аймақтың мәдени бейнесін де сипаттайды.Жануарлар мен өсімдіктерге байланысты атаулар өңірдің фаунасы мен флорасын көрсетіп, халықтың шаруашылық дәстүрін бейнелейді. Бұланды, Аршалы, Қорғалжын атаулары аңшылық пен мал шаруашылығының кең тарағанын көрсетеді. Мұндай атаулар халықтың табиғатқа қатынасын және әлеуметтік өмірін сипаттайды.Тарихи және этникалық атаулар өңірдің көне түркі және қыпшақ мәдени қабатымен байланысты. Есіл, Нұра, Жарқайың атаулары көшпелі тайпалардың қоныс аудару тарихы мен этникалық ерекшеліктерін бейнелейді, бұл Ақмола өңірінің қазақ этносының қалыптасуындағы маңызын көрсетеді.Сонымен қатар, кейбір атаулар әлеуметтік және шаруашылық факторлармен қалыптасқан. Атбасар атауы керуен жолдары мен ат пайдалану дәстүрлерімен байланысты болса, Зеренді мен Бұланды атаулары мал шаруашылығы мен аңшылық мәдениетінің белгілері ретінде қарастырылады.Ғалымдардың еңбектерін талдау нәтижелері зерттеу қорытындыларын нығайтты. Ш. Уәлиханов Көкшетау өңірінің тарихи-этнографиялық сипаттамасын беріп, жер-су атауларының халық дүниетанымымен байланысын көрсетті. Т. Жанұзақов пен Ә. Тәжімұратов қазақ ономастикасының теориялық негіздерін жасап, өңір топонимдерінің тілдік ерекшеліктерін талдады. Е. Керімбаев тарихи-географиялық карталар мен топонимдердің хронологиясын салыстырмалы түрде қарастырды.Анализ нәтижесінде Ақмола облысының ономастикалық атаулары табиғи-географиялық, тарихи-этникалық, мәдени-рухани және әлеуметтік-шаруашылық факторлар арқылы қалыптасқанын көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл факторлардың үйлесімі атаулардың көпқырлы сипатын ашып, олардың тарихи-мәдени құндылығын анықтады.Ақмола облысының атаулары өңірдің табиғи келбетін, этникалық тарихын, мәдени ерекшеліктерін және шаруашылық дәстүрлерін бейнелейтін кешенді құбылыс болып табылады. Зерттеу топонимдердің тек географиялық белгі емес, халықтың тарихи жады мен мәдени мұрасын сақтайтын құнды ақпарат көзі екенін дәлелдеді.

Жүргізілген зерттеу жұмысы Ақмола облысының ономастикалық атаулары өңірдің тарихи, мәдени және табиғи болмысын терең ашатын маңызды дереккөз екенін көрсетті. Аймақ топонимдері - тек географиялық белгі ғана емес, бірнеше ғасырлық тарихты, халықтың дүниетанымын, табиғатқа деген көзқарасын сақтаған мәдени құбылыс.Ақмола облысының атауларын жүйелі түрде талдау нәтижесінде олардың басым бөлігі көне түркі және қыпшақ тілдік қабаттарымен байланысты екені анықталды. Бұл өңірдің қазақ этносының қалыптасуында шешуші рөл атқарғанын дәлелдейді. Көкшетау, Бурабай, Есіл, Зеренді, Бұланды сияқты тарихи атаулар табиғи нысандардың ерекшеліктерін бейнелей отырып, сол кезеңдегі ұрпақтардың рухани құндылықтарынан хабар береді.Сонымен бірге шаруашылық түрлері, жануарлар дүниесі, мифологиялық түсініктер де атаулардың негізін құрған.Ғалымдардың еңбектерін талдау Ақмола өңірі ономастикасының ғылыми тұрғыдан жақсы зерттелгенін, бірақ әлі де тереңдете зерделеуді қажет ететін тұстары бар екенін көрсетті. Әсіресе табиғи атаулардың шығу тегін археологиялық және географиялық деректермен салыстыра отырып зерттеу, жергілікті тұрғындар жадындағы аңыздармен байланыстыру болашақта маңызды бағыт болмақ. Қорытындылай келе, Ақмола облысының ономастикалық атаулары -тарихи

жадтың ажырамас бөлігі. Олар өңірдің табиғи келбетін ғана емес, этникалық тарихын, рухани мәдениетін, шаруашылық ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл атауларды сақтау, зерттеу және болашақ ұрпаққа жеткізу ғылыми және мәдени тұрғыдан аса маңызды міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақов Т. Қазақ топонимиясы. - Алматы: Ғылым баспасы, 1982. - 256 б.
2. Керімбаев Е. Ақмола облысы топонимдерінің тарихи-этимологиялық негіздері. - Көкшетау: Көкше баспасы, 2014. - 198 б.
3. Тәжімұратов Ә. Қазақ ономастикасының мәселелері. - Алматы: Рауан баспасы, 1993. - 220 б.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы баспасы, 1985. - 304 б.
5. Астафьев А. Е. Қазақстанның көне қалашықтары. - Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2001. - 320 б.
6. Петров П. Н. Археология Қазақстан: тарих және зерттеу әдістері. - Астана: Ғылым баспасы, 2005. - 278 б.

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАННЫҢ ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Ахмеди Қ.Б.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, PhD Молдахмет А.А.

Астана халықаралық университеті

karakatahmedi@gmail.com

Астана қаласы

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада қазақ этнографиясының қалыптасуындағы академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның рөлі жан-жақты талданады. Зерттеу барысында ғалымның этнография, археология және фольклортану салаларындағы еңбектеріне сүйене отырып, оның ғылымға енгізген әдістемелік жаңалықтары мен теориялық тұжырымдары қарастырылды. Марғұланның қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін кешенді зерттеген алғашқылардың бірі ретінде этнографияны дербес ғылым саласы ретінде дамытты.

Мақалада оның қазақ қолөнері, киіз үй, ұлттық киім, ою-өрнек, тұрмыстық бұйымдар, салт-дәстүр жүйесі туралы еңбектері этнографиялық ғылым үшін маңызды дереккөз екені көрсетілді. Сонымен бірге, фольклорды этнографиялық дерек ретінде талдау арқылы ғалым қазақ халқының дүниетанымдық ерекшеліктерін ашуға айрықша үлес қосты.

Марғұланның археология мен этнографияны біріктіруі ғылымдағы елеулі жаңалық болып саналады. Беғазы-Дәндібай мәдениетін ашуы мен далалық экспедициялары қазақ этнографиясының тарихи тереңдігін дәлелдеп, этноархеологиялық әдістің негізін қалады.

Зерттеу нәтижелері ғалымның қазақ этнографиясының теориялық және әдіснамалық базасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарғанын дәлелдейді. Оның мұрасы қазіргі этнология, археология және мәдениеттану ғылымдары үшін құнды әрі өзекті болып қала береді.

Кілт сөздер: Әлкей Марғұланның, Этнография, Археология, Беғазы-Дәндібай, Фольклор, Қолөнер, Материалдық мәдениет, Рухани мәдениет, Этноархеология, Қазақ мәдениеті.

Аннотация

В этой научной статье рассматривается роль академика Алькея Хакановича Маргулана в становлении казахской этнографии роль анализируется всесторонне. В ходе исследования, опираясь на труды ученого в области этнографии, археологии и фольклористики, были рассмотрены методологические открытия и теоретические выводы, которые он внес в науку. Маргулан одним из первых, кто комплексно изучил материальную и духовную культуру казахского народа, разработал этнографию как самостоятельную область науки.

В статье было показано, что его труды о казахском ремесле, юрте, национальной одежде, орнаменте, бытовых изделиях, системе обычаев и традиций являются важным источником для этнографической науки. Вместе с тем, анализируя фольклор как этнографический источник, ученый внес особый вклад в раскрытие мировоззренческих особенностей казахского народа.

Объединение Маргуланом археологии и этнографии считается значительным открытием в науке. Открытие Бегазы-Дандыбайской культуры и полевые экспедиции доказали историческую глубину казахской этнографии и заложили основу этноархеологического метода.